

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

QƏDİM NOVQORODUN DİL MƏNZƏRƏSİ

İxtisas: 5707.01 – Slavyan dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Həmidova Ramilə Tofiq qızı**

Fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Lalə Hüseyn qızı Quliyeva

filologiya elmləri doktoru, professor
Suprun Vasiliy İvanoviç

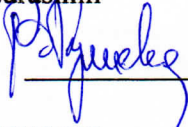
Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Lidiya Mixaylovna Qranovskaya

filologiya elmləri doktoru, professor
Yelena İnnokentyevna Zinovyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Zahir Vahid oğlu Əsədov

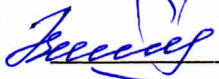
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Təvəkkül Hadı oğlu Şükürbəyli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qədim Novqorod şəhərinin dil mənzərəsi bir neçə səbəbə görə müasir rusistikanın aktual problemlərindəndir. Birincisi, dil mənzərəsi müasir linqvistikanın fundamental anlayışlarından, çünki onun araşdırılması bu və ya digər bir xalqın etnosəciyyəvi cəhətlərini daha dəqiq təsvir etməyə və anlamağa, həmçinin onun estetik və etnik dəyərlərini göstərməyə imkan verir. Ancaq dilin öyrənilməsinə belə yanaşma, bir qayda olaraq, sinxron kəsikdə aparılır. Halbuki bir xalqın, burada rus millətinin müasir dil mənzərəsinin formalaşması və inkişaf tarixinin təhlili mühüm xarakter daşıyır. Fikrimizcə, rus xalqının dil mənzərəsinin məhz diaxronik araşdırılması müasir rus xalqının əsas milli xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsinə imkan verir. İkincisi, məlumdur ki, orta əsrlərdə Novqorod qədim Rus dövlətinin mühüm mədəni mərkəzlərindən və Avropanın iri ticarət şəhərlərindən biri olmuşdur. Bundan əlavə, məhz adı çəkilən qədim rus vilayəti qədim rus yazılı mədəniyyətinin cəmləndiyi məkan olmuşdur; bunu çoxsaylı yazılı abidələr, xüsusən də Novqorodda tozağacı qabığı üzərindəki yazılar – qədim rus yazılı abidələri sübut edir. Bunlar Qədim Novqorod və onun əyalət sakinlərinin şəxsi yazışmalarıdır. Göstərilən bu amillər şüurlara və nəticədə qədim novqorodluların dilinə təsir göstərməyə bilməzdi. Üçüncüsü, dil mənzərəsinin tarixən öyrənilməsi qədim rus dilinin yalnız yazı sistemini nəzərdə tutur, yəni müasir tarix elminin əlində olan qədim yazılı mənbələr əsasında qədim rus dilinin leksika və frazeologiyasının tədqiqinə köklənmişdir. Belə yanaşma linqvokulturologiya baxımından müasir dil mənzərəsinin araşdırılmasına tam uyğundur.

Rus və Azərbaycan dilçiliyində dil mənzərəsi kifayət qədər tədqiq edilmişdir, xüsusən A.Vejbitskaya, A.Zaliznyak, V.Maslova, A.Abdullaev, F.Veysəlli, A.Məmmədli kimi tanınmış mütəxəssislərin adlarını çəkmək kifayət edər. Bununla belə, tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının linqvokulturoloji aspektdən tədqiqatına həsr edilmiş dissertasiya işinin olmaması diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında əks etdirilmiş qədim rus dilinin leksik və frazeoloji sistemi təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini XI-XV əsrlərdə qədim novqorodluların tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının dil mənzərəsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Qədim Novqorodun dil mənzərəsinin linqvokulturoloji aspektdə təsvirini verməkdən ibarətdir.

Tədqiqat işinin məqsədinə uyğun olaraq qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında müşahidə edilmiş leksika və frazeologiyanı seçmək və təsnifatını vermək;
- qeyd edilmiş leksikanı leksik-tematik qruplara görə bölmək;
- tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının leksikasını işlənmə tezliyinə görə araşdırmaq;
- tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının mənşə xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
- Qədim Novqorod dialekt leksikasının sistem münasibətlərinin inkişaf dərəcəsini müəyyən etmək;
- qədim novqorodluların kommunikasiya mədəniyyətlərinin əsas xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının dil üçün xarakterik olan mədəni cəhətlərini üzə çıxarmaq.

Tədqiqat metodları. Materialın təhlili zamanı qoyulmuş məqsədlərə müvafiq olaraq, materialın linqvistik təsviri, leksik-semantik təhlili, linqvokulturoloji təsvir metodlarından və sosial-mədəni şərhərdən istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazıları yalnız Qədim Novqorod dialektinin dil mənzərəsinin təsviri üçün mənbə deyil, eyni zamanda, XI-XV əsrlər arasında yaşamış qədim novqorodluların kommunikativ davranışlarının öyrənilməsi üçün material verir;
- qədim novqorodluların kommunikativ davranışlarında ünsiyyətin etiket üslubu dominant deyil;
- Qədim Novqorodun dil mənzərəsi üçün qohumluq münasibətləri əsasında qurulmuş şəxsiyyətlərarası münasibətlər əsasdır;
- tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında inzibati ərazi vahidlərinin adları yerli əhalinin məişət nitqində mövcud olan məkan oriyentirləri qismində işlədilmişdir;

– xristianlıq və büt-pərəstlik bayramlarının adları şəxsi görüşlər və ya ticarət sazişləri üçün ayrılan vaxtları göstərmək üçün istifadə edilmişdir;

– qədim novqorodluların mənəvi həyatı özündə həm büt-pərəstlik, həm də pravoslav dünyagörüşü elementlərini ehtiva edir;

– tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının dil mənzərəsi ticarət fəaliyyəti ətrafında formalaşmışdır ki, bununla da Qədim Novqorodun ticarət şəhəri statusu təsdiqlənir;

– frazeoloji dil mənzərəsi empirik məişət xarakteri daşıyır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının linqvokulturoloji tədqiqata ilk dəfə cəlb edilməsi onun elmi yeniliyini təşkil edir. Göstərilən qədim rus yazılı abidəsinin A.V.Artsixovski, V.İ.Borkovski, A.A.Zaliznyak və s. kimi tanınmış alimlər tərəfindən təfərrüatlı linqvistik araşdırılmasına baxmayaraq, tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında əks etdirilmiş dil mənzərəsi bu günə kimi nə Azərbaycan, nə də rus dilçiliyində tədqiqat obyektı olmamışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Qədim novqorodluların dil mənzərəsinin özəllikləri, həmçinin rus xalqının dil mənzərəsinin milli xüsusiyyətləri haqqında öz tarixi inkişaf prosesində təsəvvürlər yaradılmasına fayda verməsindən ibarətdir.

Tədqiqat işində təqdim edilən materiallar rus dilinin sinxron və diaxron kəsiklərdə araşdırılması ilə müəyyən əlaqəsi olan bir sıra humanitar ixtisaslarda da istifadə edilə bilər. Tədqiqatın belə materialları müasir və qədim rus dillərinin sahə lüğətlərinin tərtibatı zamanı da yararlı ola bilər.

Dissertasiya işinin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı iddiaçının məqalə, tezis və müddəaları respublikada, eləcə də xarici ölkələrdə, beynəlxalq indeksli elmi məcmua, jurnal və toplularda, beynəlxalq və respublika elmi konfranslarda məruzə edilib çap olunmuşdur.

Tədqiqatın əsas müddəaları 13 elmi məqalədə əks etdirilmişdir. Tədqiqatın ayrı-ayrı problemləri üzrə elmi-nəzəri və praktiki nəticələr beynəlxalq forum və konfranslardakı məruzələrdə əks olunmuş və mütəxəssislər tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır: “Dil. Mədəniyyət. Kommunikasiya”. XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfrans (Ulyanovsk,

2020); “Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” adlı XI Beynəlxalq Elmi Konfrans (Bakı, 2020); The II Republican scientific conference on “Fundamentals of the Humanities and Social sciences” (Baku, 2020); Konfrans materialları (Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2021).

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Rus dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işigiriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 7 səhifə, 9820 işarə, I fəsil – 26 səhifə, 39742 işarə, II fəsil – 64 səhifə, 98979 işarə, III fəsil – 35 səhifə, 49376 işarə, nəticə – 5 səhifə, 6741 işarədir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 207423 işarə təşkil edir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, məqsəd və vəzifələri, metodları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və tətbiqi, ümumi həcmi əsaslandırılır.

I fəsil – **“Dil mənzərəsi: məsələnin öyrənilməsi tarixi”** nəzəri xarakter daşıyır və üç paragrafdan ibarətdir.

Birinci paragraf **“Xarici linqvistikada “dil mənzərəsi” anlayışının öyrənilməsi tarixi”** adlanır. Dil mənzərəsi müasir linqvistikanın fundamental anlayışlarından biridir.

Xalqların dünyagörüşləri və mədəniyyətlərinin dildə əks olunması haqqında fikirlər linqvistlər və filosofların dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi haqqında mülahizələr irəli sürdükləri andan etibarən formalaşmışdır. Ancaq bu ideya V.fon Humboltun əsərlərində daha aydın ifadə edilmişdir. V.fon Humboltun dil fəlsəfəsi neohumboltiançılıq kimi dilçiliyin linqvofəlsəfi istiqamətində inkişaf etdirilmişdir. V.fon Humbolt “dil milli ruhun fəaliyyəti kimi” fikrini

ifadə etdi: hər bir fərdi dil “xalqın ruhunu” qəbul edir və özü də bu ruhu formalaşdırır. Buna görə də, “dilin öyrənilməsi insanın özünü və onun ətrafında görünən və gizli olan hər şeyə münasibətini bilməsi məqsədinə tabedir.”¹ Bunu həmin istiqamətin nəzəriyyəçiləri – Avropa dilçiliyində L.Vaysherber, Amerika dilçiliyində isə E.Sepir və B.Uorfun inkişaf etdirmişlər.

Rusiyada dil mənzərəsi problemi XX əsrin sonları – XXI əsrin əvvəllərində sisteməlik şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Rusiya dilçiləri üçün Polşa-Avstraliya tədqiqatçısı A.Vejbitskayanın əsərləri klassik mənbə olmuşdur. Etnosintaksis və etnoqrammatikanın müəllifi də məhz A.Vejbitskayaadır. Alim rus dilinin və rus mədəniyyətinin semantik dünyasının xüsusi oriyentasiyasını və onların ergativ konstruksiyaların tərkib hissəsi kimi açılmasını vurğulamışdır. “Rus dilində şəxsiyyətsiz konstruksiyaların zənginliyi və rəngarəngliyi göstərir ki, bu dil dünyaya nə insanların nəzarəti, nə də başa düşülməsi mümkün olmayan hadisələr toplusu kimi baxmaq meylini təşviq edir və əks etdirir.”²

İkinci paraqraf **«Azərbaycan dilçiliyində «dil mənzərəsi» anlayışı: problemin tarixi»** adlanır. Milli dilçilikdə dil mənzərəsi problemi, əsasən, F.Veysəlli, A.Abdullayev, A.Məmmədli, A.Məmmədov və digər Azərbaycan dilçiləri tərəfindən koqnitivistika çərçivəsində nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatımız rus dilinin tarixi sahəsinə aid olduğu üçün Azərbaycanın rus ada dialektinin materialı və əski rus dilinin materialı üzərində linqvokulturoloji istiqamətdə tədqiqat aparan yerli dilçi alimlərin əsərlərini xüsusilə qeyd etmək istərdik. Bunlar L.Qranovskaya, Q.Udalıx, E.Heydərova və başqalarının əsərləridir.

Üçüncü paraqraf **«Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının linqvokulturoloji təhlili: məsələnin işlənmə dərəcəsi»** adlanır. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında əks olunmuş Qədim Novqorod dialektinin dil mənzərəsi nə Rusiya, nə də Azərbaycan dilçiliyində tədqiqat obyektinə olmuşdur. Tozağacı qabığı

¹ Гумбольдт, В. фон. Язык и философия культуры/ В. фон. Гумбольдт. – Москва: Прогресс, - 1985. – с. 324.

² Вежицкая, А. Язык. Культура. Познание / А. Вежицкая. – Москва: Русские словари, - 1996. – с. 76.

üzərindəki Novqorod yazılarının ilk təfsirçiləri A.V.Artsixovski, V.İ.Borkovski, M.N.Tixonov, A.A.Zaliznyak, V.L.Yanin, A.A.Qippiusun linqvistik araşdırmaları həmişə müəyyən kulturoloji materiallarla təsdiqlənmişdir. Bu mənada A.A.Zaliznyakın «Qədim Novqorod dialekti» (Moskva, 2004) əsəri xüsusi maraq doğurur. Burada kulturoloji material mədəniyyət faktları olan müəyyən ləksə və anlayışların izahı zamanı yalnız şərhlər qismində istifadə edilmişdir. Qədim novqorodluların mədəni həyatını əks etdirən əhəmiyyətli tədqiqat əsəri kimi V.L.Yaninin «Orta əsr rus pul-çəki sistemi» (Moskva, 1956), «Novqorod feodal votçinası» (Moskva, 1981), «Orta əsr Novqorod tarixinə dair oçerklər» (Moskva, 2008) və s. monoqrafiyalarını göstərmək olar.

M.V.Sedova qədim Novqorodun zinət əşyalarını tədqiq etmişdir. «Qədim Novqorodun zinət əşyaları (V-XV əsrlər)» (Moskva, 1981) adlı monoqrafiyasında alim Novqorodda qazıntılar zamanı əldə edilmiş V-XV əsrlərə aid zinət əşyalarının siyahısını çap etdirmiş, onların təsnifatı və xronologiyasını vermişdir. Bundan əlavə, M.V.Sedova Novqorod əhalisinin etnik tərkibi, tarixi-mədəni və ticarət əlaqələri məsələlərini də araşdırmışdır. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazıları qədim Novqorodda zərgərlik sənətinin inkişaf etdiyini təsdiqləyən yazılı sənədlər qismində tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarından material qismində Qədim Rus dövlətinin sosial həyatında ruhanilərin rolunu araşdıran Y.A.Qraçov «Qədim Rus dövlətinin hərbi işinin təşkilində ruhanilərin rolu və yeri məsələsinə dair» əsərində; Orta əsrlərdə Novqorodda xəz dəri və balıqçılıq sənayesinin tədqiqatı ilə məşğul olan Y.A.Rıbina «Orta əsrlərdə Novqorodda sənaye» məqaləsində; tekstil, həmçinin parça boyaması və toxuculuq sənayesinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirən M.M.Savenkova «X-XV əsrlərdə qədim Novqorodda bədii tekstil» monoqrafiyasında da istifadə etmişdir.

Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının janr özəlliklərini işıqlandıran ayrı-ayrı məqalələr xüsusi maraq doğurur. Belə ki, S.V.Alpatov «Tozağacı qabığı üzərindəki yazılar folklor və ədəbiyyat ənənələri kontekstində» adlı məqaləsində cadu və lənətlər, həmçinin folklor və kilsə məzmunlu yazıları araşdırmışdır. Müəllif

bu yazıların orta əsr Qədim Rus ədəbi ənənələri və rus folkloru ilə əlaqələrini təfərrüatlı araşdırmışdır.

S.S.Kuvalina «XII-XIII əsrlərdə rus dili tarixində epistolyar janrların ilkin stereotiplərinin funksional tipləri» məqaləsində tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarını orta əsrlərdə Rusiyada mövcud olan yazılı kommunikasiya etiketlərinin xüsusiyyətlərini öyrənməyə kömək edən epistolyar janr nümunələri kimi nəzərdən keçirir.

Beləliklə, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu günə kimi tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazıları linqvokulturoloji aspektdə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Halbuki qədim rus yazılı abidələrinin araşdırılması rus xalqının dil mənzərəsinin milli özəllikləri və xüsusən də qədim Novqorod dialekti haqqında təsəvvürləri genişləndirməyə imkan yaradır.

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.³

İkinci fəsil «**Qədim novqorodluların gündəlik həyatının tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında əksi**» adlanır. Bu məktublarnı ilk tədqiqatçıları qeyd edirdilər ki, “adi Novqorod şəhərliləri bir-birlərinə gündəlik həyatları ilə bağlı məsələlərlə bağlı məktublar yazırlar”.⁴ Qədim novqorodluların gündəlik həyatlarının özəllikləri onların leksikalarında əks olunmuşdur. Bunu aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: a) Novqorod torpaqlarının və Qədim Novqorodun inzibati bölgüsü; b) insan və onun ətrafla qarşılıqlı əlaqəsinin qavranması; c) Novqorod Respublikasında insanların məşğuliyyəti.

Bu fəsil dörd paraqraftan ibarətdir.

Birinci paraqraf “**Qədim Novqorod və Novqorod Respublikasının inzibati bölgüsünün xüsusiyyətləri**” adlanır. İnzibati ərazi terminlərinin istifadə özəllikləri bundadır ki, tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının ərazi vahidlərinin adları

³ Гамидова Р.Т. Понятие «языковая картина мира» в отечественном языкознании: история вопроса // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş XI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, - Бакинский Славянский Университет: 7-8 may, - 2020, - с. 174-177.

⁴ Арциховский А.В. Новые открытия в Новгороде // - Москва: Вопросы истории, - 1951. № 12, – с. 83.

müəyyən mənada məkan oriyentiri kimi təzahür edirdi. Bunu yazılardakı городище "şəhər – gücləndirilmiş şəkildə" və город "şəhər" terminlərinin işləkliyi sübut edir. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında terminoloji istifadə baxımından bunların arasında müəyyən əlaqə izlənilir. Novqorod torpaqlarında parçalanmış slavyan və fin-uqor qəbilələrinin ilk siyasi, inzibati mərkəzləri hesab edilən təbii sərhədlər (çay, meşə və s.) Городище adlandırılırdı. XIX əsrdə bu, Рюриково Городище ilə əvəz edildi. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında "городище" dedikdə Рюриково Городище nəzərdə tutulurdu: bu, Köhnə Rus və Köhnə Ladoqa ilə birlikdə qədim şəhərlərə aiddir. Bununla əlaqədar olaraq hesab edilir ki, Novqorod Qorodişsedə olan Köhnə Şəhərə nisbətən Yeni Şəhər adlandırılmışdır.

Deməli, tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında городище və город sözləri müxtəlif ərazi obyektlərini bildirir: городище dedikdə Рюриково Городище (şəhəri) nəzərdə tutulmuşdur, halbuki iri ticarət, siyasi və mədəni mərkəz kimi Novqorod torpaqlarının mərkəzi olan Novqorod şəhəri sadəcə olaraq, город (şəhər) adlandırılmışdır: поехали оу городъ (№534, XIV əsrin II yarısı); а поиди во городо борозо (№920, XII əsrin II yarısı); а ныне самозерци в городъ (№131, XIV əsrin 70–80-ci illəri); есте поихали во городо ко радости моеи (№497, XIV əsrin 40-cı–80-ci illərinin ortaları) və s.

Məkan göstəricisi mənasında yazılarda digər inzibati-ərazi terminləri də işlədilir: коньць 'район', село (kənd), деревенка 'деревенька', слобода, погость, уездъ, стан, вьлость.

İkinci paraqraf «İnsan» məfhumu və onun tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının dil mənzərəsində qavranması» adlanır. İnsanın qavranması və onun ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən linqvokulturoloji və kommunikativ leksikanın araşdırılması göstərmişdir ki, tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında əks olunmuş qədim rus kommunikasiya mədəniyyəti üçün qohumluq prinsipləri əsasında qurulan şəxsiyyətlərarası münasibətlər əsas olmuşdur ki, bu da insanlar arasında üzvi əlaqəni çatdırmağa xidmət etmişdir. Buna nümunə kimi сынъ "oğul" lekseminin işləkliyini göstərmək olar. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında

"oğul" yalnız elementar termin kimi deyil, həmçinin morfoloji vasitə olaraq mənsubiyyət bildirən şəkilçi -iç- kimi də istifadə edilmişdir. Bu, patronimlərin və insanın rütbəsi, peşəsi, sosial statusunu bildirən sözlərin tərkibində istifadə edilmişdir. Məsələn: у поповица по 10 резано (№215, XIII əsrin 2-ci yarısı) – поповиць (поповичь), поп уәни "keşişin oğlu"; а wt бирица бѣль в отьсилкѣ билъ ми труфане (№471, 1400–1410-cu illər) – бириць (биричь), уәни "biriçin oğlu"; оузда кована робична (№500, XIV əsrin 20–30-cu illəri) – робичьна, уәни "qul qadının oğlu"; а ж лжкѣ ж бирицьвича възьми (№ 1106, XII əsrin ikinci yarısı) – бириць (биричь) уәни "Biriçin oğlu".

Bundan əlavə, tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında сынъ "oğul" leksemi отьць "ata" sözü ilə birlikdə həqiqi və məcazi mənalarda işlədilmişdir. Belə ki, tozağacı qabığı üzərindəki özəl məzmunlu yazılarda ata və oğul leksemələrinə qohumluq terminləri kimi təsadüf edilir, halbuki kilsə məzmunlu yazılarda bunların məzmunu dəyişdirilir və xristian ideologiyalı yeni mənə ilə tamamlanırdı: ata aşağıdakı mənaları ifadə edə bilərdi: 1. Allah və 2. Din rəhbəri; oğul leksemi "Allahın" oğlu və ya xristian kişiyyə müraciət qismində işlənə bilərdi во има оца и сына (№ 42, XIV əsrin 80–90-cı illəri); слава отечю и сыну во вѣкы (№ 727, XII əsrin 50-ci illərinin ortaları – XIII əsrin birinci rübü); во има отьца и сына и стго дха (№ 1077, XIV əsr) və b.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qədim Novqorodun kommunikasiya mədəniyyəti üçün qan qohumluğu bildirən terminlərdə bir şəxsin başqaları ilə qohumluq əlaqəsini göstərən nisbi nominasiya reallaşır. Belə nisbi nominasiyanı qohumluq terminlərində görmək olar. Buna görə də şəxsi məktublarda nişanlı oğlanın atası gəlininin atasına ümumiləşdirilmiş свать "quda" leksemə müraciət edə bilər: ѿ лавъ-ана ко свату (№ 91, XIV əsrin 70–80-ci illəri).

Жена "arvad" termininin kommunikativ işlədilmə məqamları xüsusi maraq doğurur. Oğul qan qohumluğu bildirən termin kimi, tozağacı qabığı üzərindəki yazılarda "arvad" termini də aşağıdakı mənaları ifadə edə bilər:

- 1) Elementar termin – arvad (həyat yoldaşı);
- 2) Kişi antroponimlərinə əlavə edilən yiyəlik hal şəkilçisi: оу сологовѣи дова дьсать (№1063, XII əsr) – сологоваа sözü Сологъ

antroponimi ilə yiyəlik mənası yaradan -ov- şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır, yəni Soloq adlı kişinin arvadı; оу сѣмьѡнѣ кадѣ (№1029, XII əsrin 60-cı–90-cı illərinin ortaları) – сѣмьѡнѣ sözü Semyon antroponimi ilə yiyəlik mənasıyaradan*-je-şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır, yəni Semyonun arvadı; повьѣжѣ и оу твьрдѣтъ чѣто сѣ ѡлю коуно (№672, XII əsrin 50-cı illərinin ortaları – 90-cı illərinin ortaları) – повьѣжѣ sözü isə Поведа antroponimi ilə yiyəlik mənası yaradan*-je-şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır.

Qədim Novqorod cəmiyyətində insanın sosial statusuna böyük önəm verilirdi. Məlumdurki, Novqorod respublikası xalq Вече "Veçe" ilə idarə edilirdi, onun tərkibinə тысяцкий "minlik", посадник "posadnik", архиепископ "arxiyepiskop" və öz drujinası ilə birlikdə князь "knyaz" daxil olurdu. Qədim Novqorod cəmiyyətində bunların hər birinin öz mükəlləfiyyət və vəzifələri var idi.

Князь "knyaz" ali baş komandan və şəhərin müdafiəsinin təşkilatçılığı vəzifəsini yerinə yetirirdi, Novqorodun baş hakimi və hökmdarı idi: аже то лодиа присѣлана кыѡнина обѣсти ж кѡназоу (№ 745, XI əsr–XII əsrin birinci rübü). Knyaz və onun ailəsinin, посадникlərin və Respublikanın sərhədlərinin təhlükəsizliyini дружина "drujina" təmin edirdi (indi isə сѣ дружина по мѣ пороучила (№ 109, XI əsrin sonu – XII əsrin 10-cu illərinin ortaları), bunada гридь – knyazın drujinniki başçılıq edirdi (а гриди поль третѣ гривнѣ оклада (№788, XII əsrin son rübü). Qrid отроки "otroki" (yeniyetmələri) – knyazın silahlı nökrələrini idarə edirdi: onlar kiçik drujinaçılar hesab edilirdilər (а не жатлици отроки били шѣсть .i.хѣ (№855, XII əsrin ortaları).

Посадник "posadnik" bütün vəzifəli adamların fəaliyyətinə rəhbərlik edir və mülki işlərə nəzarət edir, knyazla birlikdə idarəetmə və məhkəmə işlərinə baxırdı: цѣлобитие осподину посаднику новгородскому онедрию ивановицю (№310, XIV əsrin sonu – XV əsrin 20-cı illərinin əvvəlləri).

Продажникъ "prodajnik" (satmaq sözü ilə əlaqəli mənası var) məhkəmə pristavı, satışlardan alınan cərimə toplayırdı: последе не жалоуита оже ва продаженике поиде (№1001, XII əsrin ikinci rübü – ortaları). 1098 sayılı fərmandan (XIV əsrin ikinci yarısı)

götürülmüş биричь "biriç" sözündə bu mənada işlədilirdi и слать ми по вась бирици а на ме сѧ не жальте. Həmçinin Böyük Novqorodda novqorodluların tutduqları Şimal torpaqlarında дань "xərac", дань toplayan vəzifəsi mövcud idi. Onun nümayəndələrini данник "dannik" adlandırırdılar. Bütün xərac və vergi toplayanlar ümumiləşdirilmiş şəkildə бориць / бороце adlandırılırdılar: проси борца о петрови дни лопшии бориць своимъ недоборомъ а нишнии бориць своимъ в недоборехъ плату ми сѧ животиною (№463, XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəlləri).

Xərac və vergi toplamaqla məşğul olan insanların belə fərqli adlandırılması qədim Novqorodda şaxələnmiş vergi sisteminin mövcudluğu ilə izah edilir. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında vergi anlayışı дань leksemi ilə ifadə edilirdi: дани исправити было имъ досени (№724, XII əsrin 60-70-ci illəri). Vergi aylıq tutula bilərdi (поймавъ у мене меслчьеное (№ 1060, XII əsrin ikinci yarısı):

– torpaq üçün – поземь: позема тридцать три белке (№1, XIV əsrin 70-90-cı illəri.);

– məskunlaşma sayına görə – məskunlaşma pulu (поселищные деньги): послищныхо коуно е. и гривно (№550, XII əsrin 60-cı illərinin ortaları – 90-cı illərinin ortaları).

– heyvan vergisi: а скотью даль (№754, XIV əsrin 70-80-ci illəri–XV əsrin üçüncü rübü).

Dövlət gəlirləri həm şəhərlərdən – **погородье** (на городьцькемъ погородье (№718, XIII əsr), həm də feodallardan peşkəş kimi toplanırdı: (№718, XIII əsr).

Qədim Novqorodda çaparaq – əhali hesabı ilə toplanan vergi ən arxaik hesab edilir: ходиль въ полюдие (№226, XII əsrin 60-90-cı illəri.);

Vergilərdən əlavə, qədim Novqorodda həmçinin təbii töycülərdə tutulurdu:

1. Оуспы "təbii töycü": давати оусповъ 6 коробеи ржи (№136, XIV əsrin 40–70-ci illəri);

2. Семокъ – məhsulun yeddində birini təşkil edən təbii vergi: полтина да гривна и семьку цѣна (№532, XIV əsrin ikinci yarısı);

3. Седьмая дежа – təhvil verilməli olan məhsulun yeddidə biri: радославомо дѣжа семаа (№ 50, XIV əsrin 70–80-ci illəri);

4. ispolovia ‘təbii töycü’ – yarılığa işləyən icarədarların torpaq sahibinə verdikləri məhsulun yarısı: дослала не половиа 13 улоки (№ 50, XIV əsrin 70–80-ci illəri).

Qədim qanunvericiliklə bağlı olan zəngin leksika Qədim Novqorodda hüquq mədəniyyəti və məhkəmə adətləri, həmçinin şəxələnmiş vergi sisteminin geniş inkişaf etdiyini göstərir.

Qədim novqorodluların həyatında архиепископ "arxiyepiskop" mühüm rol oynamışdır. O yalnız kilsə işlərini idarə etmir, həmçinin inzibati funksiyalar da yerinə yetirirdi. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında архиепископа hökmdar kimi müraciət edilirdi: осподину архиепископу новъгороцкому владыкѣ (Novqorod hökmdarı cənab arxiyepiskopa) (№963, XV əsrin əvvəlləri). Belə müraciət forması Qədim Novqorod cəmiyyətində din xadimlərinin xüsusi təbəqə olduğunu göstərir.

Din xadimləri ağ (ruhanilər) və qara (rahiblər) olaraq iki qrupa ayrılırdılar. Qədim Novqorod cəmiyyətinin həyatında ağ din xadimlərinin və qara din xadimlərinin nümayəndələrinin funksiya və rolları fərqlənirdi. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında ağ din xadimlərinin terminlərindən ikisi işlədilir – попь и ди-акъ: ѿ попа 3 полосца козиа пуха (№263, XIV əsrin 70-90-cı illəri); послали есме осподине дѣака олекъсандра (№963, XV əsrin əvvəlləri).

Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında həmçinin qara din xadimlərini göstərən leksemlərə də təsadüf edilir: гумень и игумень-а: мене игоумене не поустиле (№605, XII əsrin ikinci rübü); покланание ѿ игоумене къ офросение (№717, XII əsrin 20-ci illəri – 1210-cu illərin əvvəlləri). Игумен "iqumen" və игуменья "iqumenya" rahiblərin yaşadıkları monastırın işlərini idarə edirdilər. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında rahiblər чернец "çernets" və черница "çernitsa" leksemləri ilə göstərilirdilər: после его смѣрти даль есмь полотину отъць юдшевтому нестеру другоу даль есемь дмитру церенецю (№689, XIV əsrin 60–80-ci illəri); мари церници (№323, XIII əsrin ikinci yarısı) və b. Rahiblər bratia sözü ilə bir-birlərinə şəxsi yazışmalarda müraciət edirdilər: поклоно ѿ ондреа со братию ко василию ко сидру (№276, XIV

əsrin 70-80-ci illəri); *̄w* завѣда къ онотанѡу къ пѠнѣ... къ вохъи братѣѣ поклонанѣе (№433, XII əsrin 20-30-cu illəri).

Beləliklə, təsdiq etmək olar ki, Novqorod Respublikasının dünyəvi dövlət olmasına baxmayaraq, din xadimləri Qədim Novqorod cəmiyyətində mühüm rol oynayırdılar.

Üçüncü paragraf «**Novqorod Respublikasında insanların məşğulluq xüsusiyyətləri**» adlanır. İnsanların kənd və ya şəhərdə yaşamalarından asılı olaraq qədim novqorodluların məşğuliyyətləri də fərqlənirdi. Belə ki, əgər kənd yerlərində əkinçiliklə məşğul olan kəndlilər və ovçuluqla, xüsusən də balıqçılıqla məşğul olanlar mühüm rol oynayırdılarsa, şəhər yerlərində tacirlər, məmurlar və sənətkarlar – dərziilər, zərgərlər və b. mühüm rol oynayırdılar. Göstərilən xüsusiyyətlər tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında qeydə alınmışdır. Bunlarda aşağıdakı xüsusiyyətləri müşahidə etmək olar:

1) yalnız məişət və ticarətdə istifadə edilən bitki adlarına rast gəlmək olar, bir meşə ağacı və ya kol adı çəkilmiş: *poжь* "çovdar": 6 *коробеи ржи* (№136, XIV əsrin 40-70-ci illəri); *пшеница* "buğda": *коробья пшеници* (№136, XIV əsrin 40-70-ci illəri); *овьсь* "yulaf": *а кони корми овсомь* (№358, XIV əsrin 10-60-cü illəri); *жито 'ячмень'* "taxıl": 3 *цетверотки жита* (№521, XIV əsrin ikinci yarısı) və s.

2) balıq ərzaq kimi göstərilir və əsasən, toplu terminlərlə işarə edilir – *рыба* "balıq" və *рыбица* "balıqcıqaz": *и риби и масло и сири* (№406, XIV əsrin ortaları – XV əsrin əvvəlləri); *молю ти са госьпоже ка моа да посьль во бороже и рыбиць выдаль* (№682, XII əsrin 50-ci illərinin ortaları – 90-cü illərin ortaları).

3) müxtəlif balıq növlərinin adları (*лосось* "qızılbalıq"), *таимень* "alabalıq", *сиг* "alabalıq", *осетрина* "nərə balığı": *у давыда лососи сухыхо .г. просолни* (№258, XIV əsrin 70–90-cü illəri); *.г. таимени .в. просоле и .е. сигово .е. таимени* (№280, XIV əsrin 70–80-ci illəri); *послало есьмо к тобѣ вѣдѣрко осетринѣ* (№259/265, 1380-1400-cü illər); *шьсть дьсато сигово оу сологовѣи* (№1063, XII əsrin sonları) yalnız vergiləri göstərmək üçün istifadə edilirdi.

4) Xəz dəriili heyvan adlarını ifadə edən sözlər, məsələn *белка* "dələ", *бобр* "qunduz" və *куница* "dələ xəzi" üç mənada işlədilir – 1) heyvanın adı; 2) dərinin adı; 3) əmtəə-pul vahidi. Bu

leksemlərin pul-əmtəə vahidi kimi işlədilməsinə daha çox üstünlük verilirdi: tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında белка "dələ", бобр "qunduz" və куница "dələ xəzi", əsasən, Novqoroda tabe olan Şimal torpaqlarında və ya boyar malikanələrində xərac və ya vergi toplanması kontekstində nəzərdən keçirilirdi (1, 2, 7, 278, 406 sayılı fərmanlarda və s.) bir sıra fərmanlarda пушнина (xəz malları) əmtəə qisminə işlədilir (№№420, 721, 724, 193 və s.).

5) vəhşi heyvan (xəz dərilə deyil) və quş adları yalnız yerli ərzaqların adı kimi istifadə edilir: ольнина моа (№174, XII əsrin birinci yarısı); .г. заацѣ (№842, XII əsrin 10–40-cı illəri); заацѣ и тетереѣ (№842, XII əsrin 10–40-cı illəri); имали крецете (№248, XII əsrin 80–90-cı illəri).

6) parça, müxtəlif geyim, onların detallarının və bəzək əşyalarının adları yalnız onların əmtəə dəyəri ilə bağlı işlədilir, yəni fərmanlarda bunlar əmtəə kimi göstərilir: дѣтемъ по бѣлки з из горсти лену боранъ оуновиноу (№136, XIV əsrin 40-70-ci illəri); купи ми зѣнданцю добру (№125, XIV əsrin sonu – 1400-cü illər); фофоудѣ былъ твоихъ .ѳ. рѣкль а собѣ (№675, XII əsrin 40-cı-60-cı illərinin əvvəlləri) və s.

Dördüncü paragraf «**Qədim Novqorodun şəhər əhalisinin məşğulluq sahəsi – ticarət**» adlanır.

Novqorod Varyaq dənizindən Qara dənizə gedən ticarət yolunda yerləşdiyinə görə yaxşı inkişaf edirdi və ya tozağacı qabığı üzərindəki yazılarda göstərildiyi kimi: гостѣбе: истину дате не поверже розбе (№567, XIV əsrin 40-cı illərinin ortaları – 70-cı illəri). Novqorodlular avropalılara, əsasən, emal edilməmiş xam mal – xəz, dəri, piy, kətan, çətənə, bal, mum və s. satırdılar. Xüsusən dələ dərisinə daha çox tələbat var idi. Xaricilər Novqoroda emal edilmiş şəkildə yun parçalar, mahud, kətan parçalar, şərab, şüşə və s. kimi fabrik sənayesi məhsulları gətirirdilər. Soyuq iqlim şəraitinə görə geniş torpaq sahələri olsa da, Novqorodda taxıl qıtlığı hiss olunurdu və buna görə də tacirlər xarici məhsulları Suzdala, Vladimirə, Kiyevə, Çerniqova, Qaliçə və s. kimi rus şəhərlərinə daşıyırdılar.

Qədim Novqorodda həm xarici, həm də daxili ticarət, əsasən, natural şəkildə, mübadilə yolu ilə aparılırdı. Ancaq Orta əsrlərdə Novqorodda inkişaf etmiş maliyyə sistemi mövcud idi. XI-XII əsrlər

üçün daha geniş yayılmış pul vahidləri векша, ногата, резана, куна, гривна və s. hesab edilirdi: о цевевии .д. вѣши (№926, XIII əsrin birinci yarısı); на двоу пуодуо 5 куоно и гривна и 2 вѣкшъ (№1034, XII əsrin 60-cı–90-cı illərinin ortaları); намо недоплатило 8 ногато (№218, XIII əsrin ortaları və III rübü).

Beləliklə, Qədim Novqorodda xarici və daxili ticarət çiçəklənirdi. Bu, yalnız natural xarakterli deyildi, həmçinin pullada ifadə edilirdi.

*Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş əsağıdaki məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.*⁵

Üçüncü fəsil «**Qədim novqorodluların mənəvi həyatının tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında əksi**» adlanır. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında qədim novqorodluların mənəvi həyatı geniş əks olunmuşdur. Əsas bayramların, həyat dövrləri və etiqadların adları, xristian ideologiyası ilə bağlı leksika, həmçinin qədim novqorodluların frazeoloji dil xəritəsi bu yazılarda aydın təsvir edilir. Bu fəsil beş paraqraftan ibarətdir.

Birinci paraqraf «**Xristian ideologiyası ilə bağlı leksika**» adlanır. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının materialları bütün dini leksikanı iki böyük tematik qrupa ayırmağa imkan verir:

⁵ Гамидова, Р.Т. Словарный состав новгородских берестяных грамот (лексико-тематические группы слов) // Язык и литература Бакинского Государственного Университета, - 2018. №1, - с.73-76; Нюансы общения древних новгородцев // - Москва: Высшее образование сегодня, - 2018. №6, - с. 64-66; К вопросу о лексике новгородских берестяных грамот // - Ученые записки Бакинского Славянского Университета, Серия языка и литературы, - 2019. №1, - с. 20-25; Лексика, связанная с ювелирным делом: языковая картина мира на материале новгородских берестяных грамот // «Humanitar və ictimai elmlərin əsasları» mövzusunda II Respublika elmi konfransının materialları, - Bakı: 22 dekabr, - 2020, - с. 22-24; Лингвокультура древних новгородцев (на материале берестяных грамот) // - Бакинский Славянский Университет: Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук (Межвузовский сборник научных статей), - 2020. №2, - с. 90-95; Особенности употребления лексики, обозначающей родственные отношения, в новгородских берестяных грамотах // ВГСПУ: «Перемена», «Известия Волгоградского государственного педагогического университета», Педагогические науки. Филологические науки, - 2021. №2 (155), - с. 20-25; Обозначение человека по его социальному статусу и должности в новгородских берестяных грамотах // Материалы конференций, Сумгаитский государственный университет: 28-29 октября, - 2021. № 6, - с. 136-139.

1. teonimik leksika;

2. peşəkar leksika.

I. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının teonimik leksikası üç leksem şəklində təqdim edilir: 1) богъ "Allah": слъзы проливаюста прѣдь богъм (№ 317, XIV əsrin 40-60-cı illəri); 2) господи "Allah": господи помощи рабѣ своемѣ (№ 330, 1260 – 1280-cı illər.); 3) отьць "ata": слава отецю и снѣ (№ 727, XII əsrin 50-cı illərinin ortaları – XIII əsrin I rübü).

Adları sadalanan teonimlərin arasında богъ "allah" ismi daha çox işlədilir. Bu sözə həm şəxsi məktublarda, həmçinin kilsə məzmunlu məktublarda tez-tez təsadüf edilir. Qeydə alınan bütün hallarda Allah leksemi xristian allahı mənasında işlədilir. Allah sözü yeganə düzəltmə olmayan, motivasiya olunmamış teonimdir və frazeoloji birləşmələrin tərkibində təsadüf edilir: бога дела 'ради бога': а водае и бога дьла съ .е. гривньѣ (№296, XII əsrin sonuncu rübü); даи богъ/ богъ дастъ: да бог овамо радосте (№497, XIV əsrin 40-cı–80-cı illərinin ortaları); бога са боите: а правите имъ тьваро бога са боаць (№ 548, XII əsrin 50-cı illərinin ortaları – 1210-cu illərin əvvəlləri); богъ за мѣздою 'спасибо, Бог заплатит': цьлоую та а богъ за мѣздою или ладивьса (№549, XII əsrin 60-cı illərinin ortaları – 90-cı illərinin ortaları); за васъ бога молю: а а за вы бога молю (№503, XII əsrin 20-cı illərinin ortaları – 50-cı illərinin ortaları); на бозѣ положено и на васъ 'после Бога полагалось на вас': поклоно от филикса ко смену и ко юргю на бозе полжено и на васо (№414, XIV əsrin 40–50-cı illəri); бгови и тобъ 'тебе и больше никому': о живого а то боговии тобъ (№ 944, 1160–1210-cu illər); соудить богъ и моа хоудость 'судит Бог и я': аже ми са тьюцьньши насмихати а соудить богъ и моа хоудость (№752, XI əsrin 80-cı illəri–1100-cü illər).

Allah "господь" leksemi dua-yazılarda və ya kilsə məzmunlu yazılarda və müstəsna olaraq çağırış formasında işlədilir. Ata "отьць" sözü Allah mənasında yalnız kilsə məzmunlu yazılarda işlədilir. Kilsə məzmunu daşımayan yazılarda isə bu söz qohumluq termini kimi işlədilir.

II. Peşə sözləri dedikdə pravoslav din xadimlərinin peşə ilə bağlı dini xarakterli nitqlərində – kilsə ayinləri zamanı və liturgiya janrında

aktiv istifadə etdikləri dini leksika nəzərdə tutulur. Peşə sözlərinə kilsə məzmunlu yazılarda və xüsusəndə pravoslav kilsəsinin din xadimlərinin şəxsi yazışmalarında daha çox təsadüf edilir.

Kilsə ayinlərinin adları çəkilən tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazıları arasında müxtəlif məzmunlu və təyinatlı fərmanların adları çəkilir. Beləki, 906 sayılı fərmanda (XIV əsrin 40-70-ci illəri) kilsə nəğməsinin mətni əks olunur, 317 sayılı fərman (XIV əsrin 50–60-cı illəri) isə kilsə nəsihətləri və ya moizə fraqmentindən, 418 sayılı fərman (XIII əsr) isə axşam duasından ibarətdir. 727 sayılı fərman (XII əsrin 50-ci illərinin ortaları – XIII əsrin I rübü) Foma həftəsində rütbə xidmətinin yadda qalmağ üçün geniş tərəfindən edilmiş qısa qeydləridir.

Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının materialları belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, dini leksika əvvəla, yalnız slavyan kilsə dilindən alınmalardan ibarət deyil, həmçinin qədim rus dili leksikasını da nümayiş etdirir; ikincisi, araşdırılan tematik qrupun leksikasına yalnız kilsə məzmunlu yazılarda deyil, həmçinin adi novqorodluların və pravoslav din xadimlərinin şəxsi yazışmalarında da təsadüf edilir. Həm də adi novqorodluların şəxsi yazışmalarında, bir qayda olaraq, Allah teoniminin frazeologizmlərin tərkibində istifadə olunduğu müşahidə edilir, halbuki pravoslav din xadimlərinin şəxsi yazışmalarında da, əsasən, peşə sözlərinə rast gəlmək olur.

İkinci paraqraf «**Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında bayram adlarından istifadə özəllikləri haqqında**» adlanır. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında bayram adlarından şəxsi və işgüzar görüşlərdə konkret tarixləri göstərmək məqsədilə istifadə edilməsi bu yazıların özəl xüsusiyyətləridir. Köhnə rus dilində bayram anlayışı müqəddəs sözü ilə eyni kök olan müqəddəs sözü ilə çatdırılmışdır. V.Dalın fikrincə, “свато” köhnəlib və “святость” və “святдень” leksemlərinin sinonimidir.⁶ Beləki, 1951-ci ildən bu günə kimi əldə edilmiş və XI-XV əsrləri əhatə edən 18 fərmanda, yəni tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazıları kompleksinin aid olduğu bütün dövrləri əks etdirən sənədlərdə 18 bayram adı aşkar edilmişdir ki, bunlardan biri bütprəstlik bayramı

⁶ Зализняк, А. А. Древненовгородский диалект / А. А. Зализняк. – Москва: Языки славянской культуры, - 2004. – с. 161.

Русальная неделя (Rusal (supərisi) həftəsi) adıdır və iki fərmanda (№389, №131) təsadüf edilmişdir, qalanları isə xristian bayramlarının adlarıdır: Вознесение "Vosneseniye", Госпожин день "Qospojin den", Рождество Богородицы "Müqəddəs Məryəmin mövludu", Воздвижение Креста "Müqəddəs xaçın ucaldılması", Обрезание Господне "Məsihin sünnəti", Великий день "Böyük gün" və xristianlıq müqəddəslərinin (Лука, Дмитрий Солунский, Косма и Дамиян, Михаил, Филипп, Варвара, Петр, Илья, Прокл) anım günləri. Adları çəkilən bayramlara həm kilsə məzmunlu yazılarda, həm də kilsə məzmunu daşımayan yazılarda təsadüf edilir. Ancaq bütün yazılarda bu bayramlar konkret tarix kimi işlədilir, nə xristianlıqla, nə də xalq təqvimini ilə bağlıdır, yəni müəyyən kənd təsərrüfatı işlərinin aparılması dövrünə aiddir:

1) а боуди семо ко петровоу дени съ икоунами ‘Будь здесь к Петрову дню с иконами’, уəни 29 iyun (fərman №142);

2) заплати стьпаньцю къ рожествоу ‘заплати Степанцю к Рождеству’, уəни 25 dekabr (fərman №241);

3) а то са днѣало съ се днѣ во велики днь ‘это происходило сегодня, на Пасху’ (fərman №154);

4) а недана пошли во лугу ко илину дни ‘а Недана пошли в Лугу к Ильину дню’, уəни 2 avqust (fərman №134);

5) а то деалось всю нѣделю до прокла ‘а это происходило всю неделю до Проклова дня’ (fərman №496) və s.

Bu ehtimallar həmçinin onunla təsdiqlənir ki, yazıların müəllifləri kənd sakinləri deyil, şəhərlilər idi; onlar üçün isə əkin və ya biçin tarixləri deyil, ödəniş, görüş, ticarət razılaşmaları üçün təyin edilmiş vaxt mühüm əhəmiyyət daşıyırdı.

Üçüncü paraqraf «**Həyat dövrləri ilə bağlı mərasimlər**» adlanır. Bütün həyatları boyu insanları müşayiət edən adət və ənənələr, həyat dövrü mərasimləri adlanır. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının materialları əsasında iki mərasim qrupu fərqləndirilir – toy və yas mərasimləri.

Toy mərasimləri bir neçə mərhələdən ibarətdir – qızgördü, elçilik, nişan və toy şənliyi. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazıları bunlardan hər hansı birinin təsviri verilməmişdir. Ancaq tozağacı qabığı üzərindəki yazıların dilinin təhlili toy mərasimləri ilə

bağlı sabit leksikanı aşkar etməyə imkan verir. Belə leksikanı məzmunca rəngarəng olan 12 fərmanda qeyd etməyə nail olmuşuq.

Beləki, 377 sayılı fərman (XII əsrin son qərinəsi) sevgi təklifi – məktubudur; 731 və 955 sayılı fərmanlar elçi ilə yazışmadan ibarətdir; 261, 262, 263, 264 sayılı fərmanlar ayrı bir qrup təşkil edir. Bunlar toy hədiyyələrinin siyahısından ibarətdir: yeməklər (№№261, 264), тимо ‘сафьян’ (№№261, 262, 263, 264), сорьцица (№262), портище (№№262, 263).

Ümumilikdə tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında toy mərasimləri ilə bağlı leksika aşağıdakı şəkildə ifadə edilmişdir:

– 7 isim: послухо (№377), повоиник (№731), yeməklər (№№261, 264), тимо ‘сафьян’ (№№261, 262, 263, 264), сорьцица (№ 262), портище (№№ 262, 263), прокроута (№ 356);

– 5 feil: хотѣти (istəmək) (№№ 377, 731), поимати (tutmaq) (№731), поѣхати (getmək) (№955), жьнитиса (evlənmək) (№672), поѣти (getmək) (№9);

– 5 sabit ifadə formaları: поиди за мъне (№377), а кодъ мнѣ хлѣбъ ту и тобѣ (№731), ала семо сѧ емѸ по рѣкѣ (№731), избити в руки (№ 9), пустити жену а иноую поѣти (№ 9).

Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının materialları dəfn və yas mərasimləri ilə bağlı bəzi adətlər haqqında mülahizələr irəli sürməyə imkan verir. Tərkibində yas mərasimləri ilə bağlı leksikadan istifadə edilmiş bu yazılar məzmununa görə iki qrupa ayrılır: 1) vəsiyyəət və 2) xüsusi terminologiyası olan mətnlər.

Ölümdən əvvəl vəsiyyəət yazmaq qədim novqorodlular üçün adi hal idi: belə rəsmi sənədlərdə həmin şəxsin bütün varidatı əks olunur və varislər göstərilirdi. Bunu tozağacı qabığı üzərindəki yazılar aydın göstərir ki, bunların arasında həm təsdiqlənmiş vəsiyyətnamələr, həm də belə vəsiyyətnamələrin qaralamaları mövcuddur.

Qədim novqorodluların vəsiyyətnamələri müəyyən strukturda tərtib edilirdi: giriş formulu, əmlakın təsviri və varislərin göstərildiyi əsas mətn. Giriş formulunda aşağıdakı ifadələr işlədilirdi:

– Се азъ рабѣ божиѣ ... написахъ рукописание при своемъ животе;

– Во има оца и сна и стго дха се азъ рабѣ божиѣ ... пишу рукописание при своемъ животѣ;

– А ... опишу рукописание.

İkinci qrup yazılarda bilavasitə ölümlə, dəfn və yas mərasimi ilə bağlı leksika əks olunmuşdur.

Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında müasir dövrdəki смерть "ölüm" sözünə yalnız bir fərmanda – №689 (XIV əsrin 60-80-ci illəri) təsadüf edilir: после его смѣрти даль ѱемь полотину. Bu sənəd bir nəfərin ölümündən və onun dəfnindən sonra çəkilən xərclər haqqında hesabat xarakteri daşıyır. 989 sayılı fərmandan fərqli olaraq, 49, 705, 1020 sayılı fərmanlar şəxsi xarakterli məktublardır, bunlarda kiminsə ölümünü xatırladılır və ya bu barədə məlumat verilir. Burada hər üç fərmanda смерть "ölüm" anlayışı tabu formasında ifadə edilir:

1) aşağıdakı ifadə formaları ilə: в животѣ нѣтъ (№49, XIV əsrin ikinci yarısı – XV əsrin birinci yarısı); оу мене бориса в животѣ нетъ; бого поимеете; а ныне слышю боленоу мене со ее (№705, XIII əsrin ilk 20 ili).

2) переставитисѧ ‘представитъся’ leksemi ilə: верешь въдае оу хотьслава ми было гривна възати а творѧтъ и переставивъше.

İnsan öldükdən sonra onu torpağa tapşırırdılar. Dəfndən sonra yas mərasimi keçirilirdi. Qədim novqorodlular yas mərasimini yalnız ölüm günü deyil, 40 gün və bir il sonrada qeyd edirdilər: да цобъ ти година отъправитъ отьцу (№19, XV əsrin 20-ci illəri); продаво оленоу оуцини же погрѣбание чьрнеческое ать сьрочьке и поль дьватъ (№681, XII əsrin 50-ci illərinin ortaları – 90-cı illərinin ortaları).

Dördüncü paraqraf «**Ovsunlar, tilsimlər, cadular**» adlanır. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazıları arasında ovsun, tilsim, cadu və talisman mətnlərində təsadüf edilir.

Ovsunlar olan yazılar arasında aşağıdakılar göstərmək olar:

1) xəstəliyə qarşı ovsunlar – №1022 (XII əsrin 60-cı illəri – 90-cı illərin ortaları), 715 (XIII əsrin birinci yarısı və ortaları), №930 (XIV əsr–XV əsrin birinci rübü), №734 (XII əsrin 40–60-cı illəri);

2) məhəbbət ovsunları – №521 (XIV əsrin ikinci yarısı – XV əsrin birinci yarısı);

3) cadular – №957 (XII əsrin əvvəlləri), № 973 (XIII əsr).

Məzmununa görə tozağacı qabığı üzərindəki 1022, 715, 930 və 734 sayılı Novqorod yazıları ovsun – dualardır.

Bu yazılar arasında həmçinin bədbəxtlikdən qoruyan dualarda aşkar edilmişdir: № 884 (XII əsrin ortaları) və 674 (XII əsrin 50-ci illərinin ortaları – 1210-cu illərin əvvəlləri) sayılı fərmanlar.

Beləliklə, tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının materiallarında bütpərəstlik elementləri ilə xristianlıq elementlərinin qovuşmasının müşahidə edilməsi qədim novqorodluların mənəvi həyatının ikili xarakter daşması haqqında fikir yürütməyə əsas verir.

Beşinci paraqraf «**Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının frazeoloji dil mənzərəsi**» adlanır. Frazeoloji dil mənzərəsi dünya dil mənzərəsinin ayrılmaz hissəsi kimi milli-mədəni etalonlar, stereotiplər, mifologemlər, simvollar və s. ilə assosiasiya yaradır. Bununla əlaqədar olaraq, tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının frazeoloji dil mənzərəsi xüsusi maraq oyadır. Bir tərəfdən, frazeoloji vahidlər və sabit söz birləşmələrinin araşdırılması həm tarixi, həm də linqvokulturoloji faktiki material kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Digər tərəfdən, bunların öyrənilməsi bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunurki, bu da fərmanların janr özəlliyi ilə izah edilir.

Öz janr özəlliyinə görə tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazıları epistolıyar janrın daha qədim nümunələridir. S.S.Kuvalınaya görə “onlar canlı, danışiq sayıla bilməyən elə linqvistik ünsiyyət faktlarını həkk etdilər. Bu faktlar kitab və yazılı prinsiplərin əhəmiyyətli təsiri olmadan inkişaf edən müəyyən epistolıyar ənənənin təzahürüdür”.⁷ Tozağacı qabığı üzərindəki şəxsi yazılar iki hissəyə ayrılır: formal və orijinal. Formal hissə bir neçə dövr ərzində müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır.

Beləki, tozağacı qabığı üzərindəki yazılarda ilk salamlamaların funksional tipləri kimi aşağıdakılar fərqləndirilir:

‘ОТ КОГО К КОМУ’ “KİMDƏN KİMƏ” formuluna XI əsr yazışmalarında təsadüf edilir və bu, ən geniş yayılmış formadır: от миките ко церту (№ 4, XIV əsr); от гостаты к васильви (№ 9, XII

⁷ Кувалина, С. С. Функциональные типы начальных стереотипов эпистолярного жанра в истории русского языка XII-XIII веков // Куйбышев: Вопросы истории и диалектологии русского языка, - т. 140. – вып. 3. - 1974. – с. 32.

əsrin 30-cu illərinin ortaları – 70-ci illərin ortaları); \bar{w} *накова къ евану* (№ 30, XIV əsrin 70-80-ci illəri) və s.;

‘ПОКЛОИ ОТ КОГО К КОМУ’ “KİMDƏNSƏ KİMƏ” ifadəsi XIII əsrdən işlədilməyə başlamışdır: *отоци поклонъ к олоскарду* (№528, XIV əsrin 70-80-ci illəri); *от ане покло ко климате* (№531, XII əsr – XIII əsrin birinci yarısı); *поклонъ \bar{w} онцифора к бабъ к маръмыанъ* (№578, XIV əsrin 60–70-ci illəri.).

Bu dövrdə məktublارın giriş hissəsində nəzakət etiketlərinə təzim etmək ifadələri, həmçinin «xeyir» sözü ilə bağlı birləşmələr əlavə edilir: \bar{w} *иванка и \bar{w} мирославъ къ иванкоу покланание* (№113, 1180–1200-cü illər).

Xüsusən *добро* “xeyir” sözü və onunla bağlı sabit söz birləşmələri üzərində dayanmaq məqsədəuyğundur.

Bütövlükdə qədim rus dilində olduğu kimi, Qədim Novqorod dialektində də bütün əşyalar “добро” sözü ilə işarələnirdi: *все добро здорово здѣсе* (№129, XIV əsrin 80-90-cı illəri). Ancaq “добро” sözü çoxmənalı idi və fərmanlarda «*уахşı keyfiyyət*», «*mal*» mənalırdada işlədilməsinə təsadüf edilir: *за вьлъкъ рьспытавьша гьраздъ дьбра и лиха нь крьнита* (№685, XII əsrin 40-cı illəri–90-cı illərinin ortaları); *добра же мехе одине* (№225, XII əsrin 60–90-cü illəri) və s. “Добро” sözü həmçinin sabit söz birləşmələrində tərkibinə daxilidi:

- *створита добро* ‘lütf edin’, ‘xahiş edirik’: *створита добро моа падцирица* (№113, 1180-1200-cü illər.);

- *добръмъ* ‘по-хорошему’: *посъли же добръмъ* (№246, XI əsr);

- *уцини добро*: *перостависѣникъ цини ми добро* (№283, XIV əsrin 70-ci illəri–80-ci illərin əvvəlləri);

III. XIV-XV əsrlərin kəsişməsində «БЪЕТ ЧЕЛОМ КТО КОМУ», «КТО БЪЕТ ЧЕЛОМ КОМУ» və ya «ЧЕЛОБИТЬЕ ОТ КОГО КОМУ» kimi başlanğıc ifadələr geniş yayılmağa başlayır: *фешке юрьгию целомъ бье* (№32, XIV əsrin 40–60-cı illəri); *осподину челомъ бьютъ твои христъяни* (№540, 1400-cü illər); *челобитье \bar{w} волоса господину къ фоносу* (№1094, XIV əsrin sonu – XV əsrin birinci rübü).

Ənənəvi giriş ifadələrindən başqa, tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında epistolıyar janrın digər etiket formullarınada

təsadüf edilir. Məsələn: моѧ хоудость ‘мое ничтожество’ (məñ əhəmiyyətətsiz bəndə) соудить богъ и моѧ хоудость ifadəsi işlədilir (№752, XI əsrin 80-ci illəri–1100-cü illər).

Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında yalnız nəzakət etiketlərinə deyil, həmçinin söyüş leksikasınada təsadüf edilir. Burada tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazıları üzərindəki rus dilinə məxsus ana söyüşləri deyil, həmçinin xoşagəlməz söz və ümumi söyüşlərdə nəzərdə tutulur. Novqorod tozağacı qabığı sənədlərində lənətlər və ya təhqiramiz dil də şifahi təyinatə malikdir. Müqayisə edin: омѡшаи не испакости каѧнецамо ни соби присловиѧ возми (№ 286, I yarısı və ya XIV əsrin ortaları) – atalar sözü, A.A.Zaliznyak, 'kimsə haqqında pis söz-söhbət', 'pis şöhrət', 'təhqir ləqəb' mənalarında istifadə olunur.⁸

1. кобажанинь и скоудьтина: коѧ ни ѧ тобе кобажанино ни ѧ тобъ скоудьтина (№831, XII əsrin ikinci rübü).

Qədim Novqorodda Кобяжа dedikdə kolbyaklar - Skandinaviya mənşəli etnik qrup nümayəndələri nəzərdə tutulurdu. 831 sayılı fərmanda bu söz «xəsis», «simic» sözlərinin sinonimi kimi işlədilmişdir. Скоудѧтина – yoxsul, dilənçi və miskin insan mənasını verir.

2. сбродна: а на лунѡнѡ челоуѡкъ добръ а сбродну не имѡ (№314, XIV əsrin 70-90-ci illəri). Сбродна avaralara deyirdilər.

3. посакъ: оуѡ ортимие уо посака три берековесеке (№1082, XIV əsrin birinci yarısı). Посакъ dialekt sözüdür və oğru və ya fırılдаqçı deməkdir.

4. лѡзни: ...у естѡ у мѡнѡ убилѡ а живото естѡ у мѡнѡ розграбилѡ лѡзни ма въ плищѡ (№252, XIV əsrin ikinci yarısı). Лѡзни sözü heç bir sabit işi, məşğuliyyəti olmayan adamları bildirir.

5. коуѡва и бладеъ: како еси возложить пороукоу на мою сестроу и на доцерь еи назовало еси състроу мою коуѡвою и доцере бладею (№531, XII əsrin sonu – XIII əsrin birinci yarısı).

6. вражинѧ: послѡ вороже цужу хѡльстиноу (№1113, 1180–1200-cü illər). Вороже – вражинѧ sözünün çağırış formasıdır – qədim rus dilində söyüşdür.

⁸ Зализняк, А. А. Древненовгородский диалект / А. А. Зализняк. – Москва: Языки славянской культуры, - 2004. – с. 596.

Beləliklə, tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında işlədilmiş söyüş leksikası nəzakət ekspressiyası olan sabit söz birləşmələrinə qarşı dayanır. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında söyüş mənalı cəmi 8 leksem qeydə alınmışdır. Bu söyüşlərdən *посакъ* sözü dialektdir, *вороже* isə qədim rus dilinə məxsus sözdür. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında söyüş leksikasının istifadə edilməsi bir daha belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, tozağacı qabığı üzərindəki yazılarda insanlar arasında kommunikasiya ünsiyyət etikətdən kənar üslub formasıdır.

Bu fəsilədən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.⁹

Nəticə. Tozağacı qabığındakı Novqorod yazıları aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir:

1. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının materialları iki aspektdə araşdırılır:

– linqvokulturoloji aspekt əsasında qədim novqorodluların dilində XI-XV əsrlər arasındakı tarixi dövrdə onların mədəniyyətləri və gündəlik həyatlarının özəllikləri aşkar edilmişdir;

– kommunikativ aspekt əsasında qədim novqorodluların davranışlarında əks olunan kommunikasiya mədəniyyətinin xüsusiyyətləri aşkar edilmiş və araşdırılmışdır.

2. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarının əksəriyyəti şəxsi məktublardan ibarət olduğuna görə onlarda Böyük Novqorod

⁹ Гамидова, Р. Т. О своеобразии использования наименований праздников в новгородских берестяных грамотах // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, - 2019. №2, - с. 282-288; Языковой анализ новгородских берестяных грамот: религиозная лексика // - Gəncə Dövlət Universiteti, Ученые записки, - 2020. №2, - с. 293-297; Лингвокультурологический анализ новгородских грамот на бересте: обозначение срока и времени // XIII Международная научно-практическая конференция «Язык. Культура. Коммуникация», Ульяновск: 1 июня, – 2020, - с. 145-149; Обряды жизненного цикла: лингвокультурологический анализ // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, - 2021. № 3, - с. 91-98; Фразеологическая картина мира в новгородских берестяных грамотах // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, - 2023. №2, - с. 52-58.

və onun əyalətlərinin əhalisinin məişət həyatının insanları daha çox narahat edən cəhətləri əks olunmuşdur.

XI-XIV əsrlərdə yaşamış novqorodluları gündəlik həyatlarında iki əsas sahə narahat etmişdir:

- 1) Şəxsi həyat;
- 2) İşgüzar fəaliyyət.

3. Şəxsi həyat şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə ifadə olunurdu; bu, qeyri-rəsmi xarakterli tozağacı qabığı üzərindəki yazılarda daha aydın əks olunmuşdur. Bu cəhətdən tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında qohumluq terminlərinin işlədilməsi maraqlıdır.

Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında qohumluq münasibətlərini bildirən linqvokulturoloji və kommunikativ leksikanın araşdırılması belə qənaətlərə gəlməyə imkan verir:

1) Qohumluq anlayışları həm ayrı-ayrı leksemlərlə, həm də morfoloji üsullarla, xüsusən yiyəlik hal şəkilçiləri ilə ifadə edilmişdir;

2) Leksemlərin işləkliyinin gender bölgüsü kişiləri bildirən sözlərə üstünlük verildiyini göstərir. Bunu kişilərə aid olan qohumluq bildirən terminlərin yalnız kəmiyyət çoxluğu (19 leksem kişilərə, 13 leksem isə qadınlara aiddir) göstərmir. Yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənmiş kişi adları və onların arvadlarını göstərmək funksiyası daşıyan mənsubluq mənalı sifətlərə də üstünlük verilmişdir.

3) Qohumluq münasibətlərini göstərən leksemlərin kommunikativ işlənməsi həqiqi məna və implisit (gizli) xarakter daşımıdır. Həqiqi məna qohumluq terminlərindən istifadədə ifadə olunmuşdur. İmlisit tətbiq dedikdə isə -iç-, *-ja-, *-je və s. kimi yiyəlik hal şəkilçili sifətlər vasitəsilə qohumluq münasibətlərinin göstərilməsini nəzərdə tuturuq.

4) Qohumluq münasibətlərini göstərən leksemlərin kommunikativ istifadəsində ünsiyyətin etiket üslubu üstünlük təşkil etmir ki, bu da tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında həm dialekt formalarından, həm də şifahi danışiq üslubundan istifadə olunması ilə təzahür edir.

4. Qədim novqorodluların gündəlik həyatları ilə bağlı dil mənzərəsi ticarət ətrafında yaradılır ki, bu da Novqorodun ticarət şəhəri statusunu təsdiqləyir. Novqorodluların inzibati-ərazi vahidlərindən tutmuş ərzaq məhsulları və əhalinin məşğuliyyətinin

müəyyən edilməsinə qədər həyat fəaliyyətlərinin bütün sahələri XI-XV əsrlərdə mövcud olan ticarət münasibətlərinin təsviri və xarakteristikasına tabe edilirdi.

5. Novqorodluların mənəvi həyatının ikili xarakter daşıyırdı, belə ki, bunlarda bütpərəstlik elementləri ilə xristianlıq elementlərinin qovuşması müşahidə edilir. Bunu həmçinin onların təqvim bayramları da sübut edir; bunların arasında bütpərəstlik və xristianlıqla bağlı bayramlar, həmçinin həyat dövrləri ilə bağlı ayinlər və ovsunlar, tilsim və cadulara da təsadüf edilir.

6. Böyük Novqorod əhalisinin mənəvi həyatı gündəlik qayğılarını üstələmir. Dini bayram adlarının (istər xristianlıq, istərsə də bütpərəstliklə bağlı) qeyd edildiyi fərmanların araşdırılması göstərmişdir ki, bayram adları, bir qayda olaraq, praktik məqsədlərlə, yəni şəxsi və işgüzar görüşlərin, ticarət razılaşmaları və müqavilələrin dəqiq tarixini göstərmək üçün işlədilmişdir.

7. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında əks olunmuş frazeoloji dil mənzərəsi bütövlükdə dil mənzərəsindən az fərqlənir. Tozağacı qabığı üzərindəki Novqorod yazılarında işlədilmiş sabit söz birləşmələrində əks olunan əsas məqamlar aşağıdakılardır: a) qohumluq münasibətləri; b) dünyada Allahın yeganə mümkün həqiqət və hakim kimi dərk edilməsi; c) novqorodluların ticarət və hüquqşünaslıqla bağlı frazeologizmlərində ifadə olunmuş praktik dünyagörüşləri.

Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncular arasında XI-XV əsrlərdə novqorodluların düşüncəsində dünyanın bütpərəstlik mövqeyindən dərk olunmasını əks etdirən frazeoloji vahidlər və sabit söz birləşmələri seçilir.

8. Qədim novqorodluların mənəvi dünyalarını əks etdirən leksikanın linqvokulturoloji aspektdən araşdırılması xristianlıqla bağlı anlayışlara, dini atributikaya, kilsə terminologiyasına, bir qayda olaraq, kilsə məzmunlu yazılarda təsadüf edildiyini müəyyən etməyə imkan verir. Şəxsi yazışmada, əsasən, həm xristianlıq, həm də bütpərəst dünyagörüşünü əks etdirən frazeoloji birləşmələr və sabit ifadələr müəyyən etmişik. Ancaq frazeoloji dil mənzərəsi üçün əsas qohumluq və ticarət münasibətləridir.

Beləliklə, Qədim Novqorodun dil mənzərəsinin tərkib hissələri orta əsrdə Novqorodda həyatın praktik və mənəvi qavranmasını əks

etdirən mürəkkəb strukturdur. Məcmu dil şəxsiyyəti insanın Allahla və cəmiyyətin digər nümayəndələri – həm sosial, həm də ailə üzvləri ilə münasibətini verballaşdırır və bununla da xalqın sosial iyerarxiya, ailədəki rollar və ətraf mühit haqqında təsəvvürlərini dildə təsbit edir.

Tədqiqatın əsas məzmunu və müddəaları müəllifin Azərbaycanda və xarici ölkələrdə dərc edilmiş aşağıdakı elmi məqalələrində və iştirak etdiyi konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Словарный состав новгородских берестяных грамот (лексико-тематические группы слов) // Язык и литература Бакинского Государственного Университета, - 2018. № 1, - с.73-76.
2. Нюансы общения древних новгородцев // - Москва: Высшее образование сегодня, - 2018. № 6, - с. 64-66.
3. К вопросу о лексике новгородских берестяных грамот // - Ученые записки Бакинского Славянского Университета, Серия языка и литературы, - 2019. № 1, - с. 20-25.
4. О своеобразии использования наименований праздников в новгородских берестяных грамотах // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, - 2019. № 2, - с. 282-288.
5. Лингвокультура древних новгородцев (на материале берестяных грамот) // – Бакинский Славянский Университет: Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук (Межвузовский сборник научных статей), - 2020. № 2, - с. 90-95.
6. Лексика, связанная с ювелирным делом: языковая картина мира на материале новгородских берестяных грамот // «Humanitar və ictimai elmlərin əsasları» mövzusunda II Respublika elmi konfransının materialları, - Bakı: 22 dekabr, - 2020, - с. 22-24.
7. Языковой анализ новгородских берестяных грамот: религиозная лексика // - Gəncə Dövlət Universiteti, Ученые записки, - 2020. № 2, - с. 293-297.

8. Понятие «языковая картина мира» в отечественном языкознании: история вопроса // *Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş XI Beynəlxalq elmi konfransının materialları*, - Бакинский Славянский Университет: 7-8 may, – 2020, - с. 174-177.
9. Лингвокультурологический анализ новгородских грамот на бересте: обозначение срока и времени // XIII Международная научно-практическая конференция «Язык. Культура. Коммуникация», Ульяновск: 1 июня, – 2020, – с. 145-149.
10. Обряды жизненного цикла: лингвокультурологический анализ // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2021. № 3, - с. 91-98.
11. Особенности употребления лексики, обозначающей родственные отношения, в новгородских берестяных грамотах // ВГСПУ: «Перемена», «Известия Волгоградского государственного педагогического университета», Педагогические науки. Филологические науки, - 2021. № 2 (155), - с. 20-25.
12. Обозначение человека по его социальному статусу и должности в новгородских берестяных грамотах // Материалы конференций, Сумгаитский государственный университет: 28-29 октября, - 2021. № 6, - с. 136-139.
13. Фразеологическая картина мира в новгородских берестяных грамотах // - Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, - 2023. № 2, - с. 52-58.

Dissertasiya müdafiəsi 29 fevral 2024-cü il tarixində saat 14:00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, S.Rüstəm küç., 33. Bakı Slavyan Universiteti

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 26 yanvar 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 19.01.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 46000

Tiraj: 30